



# basic education

Department:  
Basic Education  
**REPUBLIC OF SOUTH AFRICA**

## **NATIONAL SENIOR CERTIFICATE**

**GIREDI YA 12**

**XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)**

**PAPILA RA 1 (P1)**

**NYENYANYANA/NYENYANKULU 2016**

**MEMORANDAMU**

**TIMARAKA: 70**

**Memorandamu leyi yi na 9 wa tipheji.**

**XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO****XIVUTISO XA 1****SWITSHURIWA SWA A NA B**

Makoreketelo ya Xikambelantwisiso

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito yalawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/EE kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka nhlamulo ya rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka timbirhi/tinharhu kutani mukamberiwa a nyika to tala, koreketa to sungula timbirhi/tinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona NA/KUMBE nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka.

- 1.1 U tlhelerile eka Mabarhule a ri wanuna wa swa yena.√ (1)
- 1.2 I ku va munhu a tirhile hi ku tikarhata kambe a nga kumi hakelo leyi a yi languterile.√√ (2)
- 1.3 A a chava leswaku valoyi va nga n'wi tekela mali ya yena hi swa vusiku.√  
A a lava leswaku yi ta tshama yi ri karhi yi tala hambiloko o yi tirhisa hilaha a lavaka hakona.√ (2)
- 1.4 Hi swona. Swi seketeriwa hi xivulwa lexi nge: 'Hi rin'wana ra masiku loko va tidzumberile **va ri karhi va tidyela mavele.**'√√ (2)  
(Timaraka i to seketela.)
- 1.5 Ku va valungu va nga baleki na mali ya Xalamuka.√√ (2)
- 1.6 A ku ri ndlela yo n'wi khensa eka tirhelo ra yena ro tshembeka no va a tinyiketerile swinene entirhweni wa yena.√√ (2)

- 1.7 Ku lemukisa vatirhi lava humeke phexeni leswaku va nga tshembi switsundzuxo leswi va nyikiwaka swona hi tin'anga hi tlhelo ra ta mahlayiselo ya timali ta vona.√√ (2)
- 1.8 Vito leri ri vula ku tekela vatirhi mali ya vona hi vuxisi kasi na xona xitshuriwa xi vulavula hi munhu loyi a tekelaka vanhu timali ta vona hi tindlela ta vuxisi.√√ (2)
- 1.9 Hikuva a nga rhangangi a kambisisa ntiyiso wa mhaka leyi a byeriweke yona hi Xibavaverengi eka vanhu van'wana na vatsundzuxi va swa timali kun'we na lava humeke phexeni.√√

### KUMBE

Hileswi Xalamuka a a nga ri munhu wa xin'angan'anga naswona a nga tivi nchumu hi ta matirhelo na maendlelo ya tin'anga.√√

(Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)

- 1.10 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A va chava ku nghenelela timhaka to kala ti nga ri ta vona kumbe to ka ti nga va khumbi.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.11 C√./U balekile na n'anga Xibavaverengi.√ (1)
- 1.12 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A nga va a fambile a tlhelela eZimbabwe hikuva se a a ri na mali leyi a a ta kota ku tihanyisa nkarhi wo leha.√√ (2)
- 1.13 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ya humelela hikuva va ha tele vanhu vo fana na Xalamuka lava va tekeriwaka timali ta vona hi tindlela ta vuxisi.√√ (2)

### SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena leri twisisekaka. Xikombiso: Hi le hofisini laha ku nga khomiwa nhlengeletano va bulaka hi timhaka to karhi.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

### SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.15 Xitshuriwa xa A xi vulavula hi hungu ra munhu loyi a khomeke nhlengeletano na valungu va yena a koxa mali ya yena kasi eka xitshuriwa xa B va lo khoma nhlengeletano ntsena laha hi nga swi tiviki leswaku i ya yini.√√ (2)

- 1.16 Eka xitshuriwa xa A ku vulavuriwa hi hungu ra munhu loyi a nga khoma nhlengeletano na valungu va yena a kombela timali ta yena leswi seketeriwaka hi xifaniso lexi nga eka xitshuriwa xa B laha na kona ku nga kombisiwa muntima loyi a nga khoma nhlengeletano na valungu va yena.  $\sqrt{\sqrt{\quad}}$  (2)

**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

- **NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:**

Ku wisa nkarhinyana hi ku endla vutiolori byo vevuka loko u ri karhi u hlaya.√ Ku va munhu a hlayela eka ndhawu leyi nga pfuleka na ku va na moya wo tenga.√ Ku hlaya u ngenhisile milenge ematini yo titimela.√ Ku tiendlela nongonoko wa marito lawa ya nga ta ku pfuna ku tsundzuka timhakankulu exikambelweni hi ku tirhisa letere ro sungula.√ Ku hlaya u yingiserile tinsimu leti u ti rhandzaka.√ Ku hlayela eka ndhawu leyi nga na xitimulamoya kumbe xitengisamoya.√ Ku hundzuluxela leswi u swi hlayaka eka ririmi ra wena.√

**[Ntsengo wa marito = 90]**

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

**[Nkombo wa timhakankulu ntsena]**

	<b>MINKUTLUNYA</b>		<b>MINTSHAHO</b>
1.	Ku wisa nkarhinyana hi ku endla vutiolori byo vevuka loko u ri karhi u hlaya.√	(a)	Ku wisa ku hlaya nkarhinyana lowu nga va ka kwalomu ka nhungu ku ya fika eka khume ra timinete hi ku endla vutiolori byo vevuka, swi pfuna ku wisisa miehleketo ya wena.
2.	Ku va munhu a hlayela eka ndhawu leyi nga pfuleka na ku va na moya wo tenga.√	(b)	Ku kuma ndhawu leyi nga pfuleka ya le handle laha ku baka moya wo tenga swi pfuna leswaku munhu a nga khomiwi hi vurhongo naswona a nga kanganyisiwi hi pongo.
3.	Ku hlaya u ngenhisile milenge ematini yo titimela.√	(c)	Mati ya endla leswaku miri wa munhu wu phyuphya, ya tlhela ya pfuneta ku engetela mphakelo wa moya wo tenga engatini leswi engetelaka tirhelo ra byongo ku kota ku hlayisa timhaka kumbe mahungu leswaku ya tshama nkarhi wo leha enhlokweni. Hikokwalaho ku hlaya u hoxile milenge ematini yo titimela naswona swa pfuna swinene.

4.	Ku tiendlela nongonoko wa marito lawa ya nga ta ku pfuna ku tsundzuka timhakankulu exikambelweni hi ku tirhisa letere ro sungula.√	(d)	Ku tiendlela nongonoko wa marito lawa ya sungulaka timhakankulu ta leswi munhu a bohekaka ku nghena exikambelweni a ri karhi a swi tiva. Van'wana va tirhisa mavito ya vanhu lava va va rhandzaka kasi van'wana va tirhisa tinsimu ta vona ta le mbilwini
5.	Ku hlaya u yingiserile vuyimbeleri lebyi u byi rhandzaka.√	(e)	Ku va u hlaya u yingiserile vunanga bya wena bya xirhandzwa i ndlela yo tshembeka ku tsundzuka leswi u swi hlayeke. Loko u tsundzuka risimu ra wena u tsundzuka hinkwaswo leswi a wu swi endla loko ku tlanga risimu rero.
6.	Ku hlayela eka ndhawu leyi nga na xitimulamoya kumbe xitengisamoya.√	(f)	Ku hlayela eka ndhawu yo kufumela i ku tivitanela vurhongo. Hikokwalaho ndlela ya kahle i ku hlayela eka ndhawu leyi nga na xitimulamoya kumbe xitengisamoya.
7.	Ku hundzuluxela leswi u swi hlayaka eka ririmi ra wena.√	(g)	Ndlela yo hetelela i ku hundzuluxela leswi u swi hlayaka eka ririmi ra manana. Hindlela leyi swi ta ku olovela ku swi mandzela na ku swi tsundzuka hikuva swin'wana swi ta va swi ku tikerile ku swi hundzuluxa leswi nga ta endla leswaku u swi tsundzuka hi ku olova.

**[Ntsengo wa marito = 90]**

Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√√ (7)

Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

**[Nkombo wa timhakankulu ntsena].****Makoreketelo ya nkomiso:**

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta7 i ta minkutlunya ya 7: **N (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka eka ririmi:**

- Minkutlunya ya 1-3 leyi nga yona: Nyika maraka yin'we.
- Minkutlunya ya 4-5 leyi nga yona: Nyika timaraka timbirhi.
- Minkutlunya ya 6-7 leyi nga yona: Nyika timaraka tinharhu.
- Loko mukamberiwa a tshahile kunene: Nyika timaraka hi ndlela leyi:
  - 6–7 wa tipoyinti: A nga nyikiwi maraka.
  - 1–5 wa tipoyinti: Nyika maraka yi 1.

**LEMUKA:****• Xivumbeko:**

- Hambiloko nkomiso wu tsariwile hi xivumbeko xo hoxeka wu fanele ku kamberwa.
- Hambiloko nkomiso wu tsariwile hi ndlela ya minkutlunya kumbe ndzimana wu fanela wu nga onhi mongo wa timhaka.

**• Ntsengo wa marito:**

- Vakamberi va languterwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke kumbe ya kombisiwile hi ndlela yo hoxeka.
- Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika eka marito ya 5 lawa ku hundzisiweke hi wona kutani u nga tekeli enhlokweni lama nga ta landzela eka nkomiso.
- Minkomiso yo koma ngopfu kambe yi ri na minkutlunya hinkwayo leyi lavekaka **a yi fanelangi** ku xupuriwa.

**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10**

**XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI****XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 Ku koka rinoko ra vaamukeri va mahungu.√ (1)
- 3.2 Mukamberiwa u ta nyika matitwelo ya yena lama twisisekaka. Xikombiso:  
Hileswaku ndhawu leyi i yo hola, yo rhula, yi tlhela yi titimeta na mimoya ya vaendzi.√√ (2)
- 3.3 Mutsari u lava ku byela vaamukeri va mahungu leswaku va endzela ndhawu leyi hi xihatla.√ (1)
- 3.4 Maviti 'tinsini' na 'swilombe' ya vula vanhu lava kotaka ku yimbelela na ku cina swinene. Munavetisi u tirhisile vumunhuhati hi ku nyika tinyoxi swihlawulekisi swa vanhu hi ku kombisa leswaku ti tshama ti ri karhi ti endla mpfumawulo lowu fanaka na ku yimbelela hi ku va ti tsakela mati ya swiluva.√√ (2)
- 3.5 'Tiphini hi ku famba hi milenge u tiolola u rhurile kumbe u dlodla kunene emindzhutini leyo tititii!'√ (1)
- 3.6 Mukamberiwa u ta nyika mavonelo ya yena lama twisisekaka. Xikombiso:  
Ya ndzi tisela miehleketo ya leswaku ndzi hatla ndzi endzela ndhawu leyi swiluva swi nga si vuna swi tlhela swi fa hi ku famba ka nkarhi.√√ (2)  
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.7 Mukamberiwa u ta andlala miehleketo ya yena. Xikombiso:  
Xinavetiso lexi xi ndzi kombisa nkoka wa ku saseka ka ntumbuluko na hilaha munhu a nga tiphinaka hakona hi wona.√ (1)  
(Amukela na miehleketo yin'wana leyi twisisekaka.) (1)

**[10]****XIVUTISO XA 4****SWIVUTISO: XITSHURIWA XA E**

- 4.1 I xo onga.√ (1)
- 4.2 Hikuva ya va olovela ku yi tirhisa.√ (1)
- 4.3 Mukamberiwa u ta endla xivulwa hi marito lama dzwihatiweke. Xikombiso:  
Vanhu lava hanyeke khale ka makwangala a va xixima munhu un'wana na un'wana.√ (1)



- 4.4 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena leri twisisekaka. Xikombiso: Ndzi vona swi fanerile hikuva vadyondzi va dyondza no kuma hinkwaswo leswi va swi lavaka hi ku olova.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 4.5 Ku va munhu a dyondzekile swinene.√√ (2)
- 4.6 C.√/Ku kala u nga nyikeli hi ku olova.√ (1)
- 4.7 I ku tshikelela eka ku tirhisiwa ka khomphyuta leyi hambileswi yi nga ya khale hikuva yi ta va pfuna na le ka tidyondzo ta minkarhi ya sweswi.√√ (2)
- [10]

**XIVUTISO XA 5****XITSHURIWA XA F**

- 5.1 **Mi-** i xirhangi lexi nga tirhisiwa ku yisa rito 'movha' eka vunyingi.√ (1)
- 5.2 Mutsari u tirhisile 'vumunhuhati' ku kombisa khombo leri tatana Mapeni a a langutanile na rona.√√ (2)
- (Amukela na nhlamulo yin'wana leyi twisisekaka.) (2)
- 5.3 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena leri twisisekaka. Xikombiso: Ndzi nga ya tirhisa loko munhu kumbe vanhu vo karhi va hundzile emisaveni.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 5.4 A va nga hanyisani kahle na vanhu va muganga hinkwawo.√ (1)
- 5.5 Mukamberiwa u ta tsala xivulwa hi riengeteri 'tshama'. Xikombiso: Malume u **tshama** a ndzi xavela nyiko yo saseka.√√ (2)
- 5.6 Xihuhuri i moya lowukulu lowu vaka kona xinkadyana wu tlhela wu funengeta ndhawu yintsongo kasi xidzedze i moya lowukulu lowu vaka kona nkarhi wo leha wu tlhela wu onha miako na swimila swa ntumbuluko.√√ (2)
- (Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- [10]

**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30**  
**NTSENGO HINKWAWO: 70**